

I.DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ

Turkish Slaves In Russia During The First World War

Dr. Cemil KUTLU*

ÖZ

I.Dünya Savaşı içindeki Türk-Rus Muharebeleri 29 Ekim 1914- 15 Aralık 1917 tarihleri arasında ağırlıklı olarak Kafkas ve kısmen Avrupa cephelerinde cerayan etmiştir.

Bu muharebelerde Rus Ordusu Türk Ordusu'ndan 65.000 civarında savaş esiri almıştır. Aynı şekilde Rus Ordusu'nun işgal ettiği Türk topraklarından alıp Rusya'ya sevk ettiği sivil Türk esirleri de vardır. Savaş sürecinde Rusya'daki Türk esirlerinin sayıları tam ve sağlıklı bir şekilde tespit edilememiştir.

Bu çalışmada dönemin kaynakları incelenerek söz konusu dönemde Rusya'da bulunan askeri ve sivil Türk esirlerinin sayısına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, esir, Kafkas, Rusya, Aralık

ABSTRACT

Turkish-Russian battles during World War I happened heavily on the Caucasus and partly on the European fronts between 29 October 1914 and 15 December 1917.

Approximately 65.000 soldiers from Turkish Army were slaved by Russian troops during these battles. And also, there were civilian Turkish slaves taken from Turkish territories occupied by Russian troops and sent to Russia by Russian Army. During the war, the number of Turkish slaves in Russia was not certain.

In this study, we try to determine the number of both civilian and military Turkish slaves in Russia in the so-called period by examining the documents during the war.

Key Words: First World War, slaves, Caucasus, Russia, December

I.Dünya Savaşı çerçevesinde 29 Ekim 1914 - 15 Aralık 1917 tarihleri arasında cereyan eden Türk-Rus çatışmaları, önce Türk Donanması'nın Karadeniz'deki tek taraflı faaliyetleri ile başlamış, ardından da Rusya'nın 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilân etmesiyle, karada Kafkas ve Avrupa Cephelerinde sürdürülmüştü. Bu çatışmalar sonunda Türk Ordusu'ndan Ruslara esir düşen askerlerin yaklaşık sayıları şöyle bir tablo oluşturmaktadır:

1914 Sonbaharındaki Köprüköy-Azap Muharebelerinde 3.000; 1914-1915 Kışındaki Sarıkamış Harekatında 15.000; 1915 yazındaki III. Türk Ordusu'nun taarruzu ve muhtelif çarpışmalarda 7.000; 1915-1916 kışındaki Rus Taarruzunda(Muş, Bitlis, Erzurum ve Doğu Karadeniz'in İşgali) 15.000; 1916 yazındaki Çoruh-Kaledere-Kop-Mama Hatun Muharebeleri ve diğer çarpışmalarda 20.000; 1916 yazı ve sonbaharındaki Galiçya ve

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Romanya Cephesindeki çarpışmalarda 3.000 ve 1914-1917 arasındaki münferit çatışmalarda (Deniz çatışmaları, mevzi çarpışmalar, keşif hareketleri) 2.000 olmak üzere toplam 65.000 civarında esir kaybı verilmiştir¹.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, I.Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'yla girdiği çarpışmalarda Türk Ordusu'nun esir kaybı 65.000 civarında olmuştur². Bu sayı biraz fazla biraz eksik olabilir. Çünkü Ruslarla yapılan çarpışmalarda verilen esir miktarının net olarak ortaya konulamamasının bazı sebepleri vardır. Bu sebepler şöyle sıralanabilir:

i-I.Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'nda tutulan kayıp çizelgelerindeki bilgilerin çok güvenilir olmaması³.

ii-Esir sayısının tespitinde ana kaynak olarak kullanılması gereken esir listelerinin söz konusu iki devlet arasında düzenli olarak teati edilmemiş olmasından ortaya çıkan belirsizlik⁴.

iii-Esir alındıktan sonra uluslararası antlaşmaların güvencesinde olmaları gereken Türk esirlerinin ne kadarının bu güvenlik şemsiyesi altında "savaş esiri" statüsüne kavuştukları ve ne kadarının da söz konusu antlaşmalar hilafına savaş meydanlarında veya sevk sırasında yollarda imha edildiklerinin kesin olarak belli olmaması.

iiii-Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Rusya'da, rejim ve hükümet değişikliklerinin oluşturduğu kaos ortamında, idari mekanizmanın başboşluğu ve iletişim imkanlarının yetersizliği yüzünden esirlerin sayılarının tespitine yönelik çalışmaların bir sonuç vermemiş olması.

¹ W.E.D.Allen, Paul Muratoff, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966,s.229-287; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.279-295; İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, Ankara, 1993, s.175-179; Kaymakam Selahattin, Kafkas Cephesinde X.Kolordu'nun Büyük Harbin İptidasından Sarıkamış Muharebeleri Nihayetine Kadar Harekâtı, 83 Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, 24(Ocak 1931) s.69; Aziz Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Zivinden Peteriçe, Ankara, 1934,s.363; Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri, Ankara, 1964,s.135.

² Japon tarihçi Masayuki Yamauchi'ye göre bu sayı 60.000 kadardır(Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul,1995,s.71).

³ ATASE, BDH, A.1-30,K,2494,D.19,F.II.

⁴ Türkiye ile Rusya arasındaki savaş sürecinde, Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nin İspanya Krallığı İstanbul Büyükelçiliği aracılığı ile Rus Hükümeti'ne yaptığı müteaddit müracaatlara rağmen bu listeler hazırlanıp Türk tarafına verilmemiştir(BOA, HR HMŞ İŞO,32/3; Kurat, Türkiye ve Rusya, s.442). Bilahire gönderilenler ise eksik olup, Rusya'daki Türk askeri esirlerinin küçük bir kısmını ihtiva etmektedir. Bu listelerden Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi'nde tespit edilebilenler şunlardır: Defter Gömlek Sıra No. 130, 325, 326, 336, 337, 338 Dosya Esas No. 522-4, 522-6.

Bütün bu sebeplerle 1917 yazına kadar Rusya'da ne miktarda Türk savaş esiri bulunduğu konusunda ne Osmanlı Harbiye Nezaretinin ne de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin elinde kesin bir rakam yoktu. Fakat yine de Rusya'da altmış-yetmiş bin Türk savaş esiri olabileceği tahmin ediliyordu⁵. Bu tahminlerin ötesinde kesin bir rakama ulaşabilmek amacıyla, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından, Türk esirleriyle meşgul olmak üzere görevlendirilen Yusuf Akçura'ya verilen talimat, "Rusya'da bulunan Üsera-yı Osmaniye ile muhaberata girişilerek miktarlarının, mahall-i ikametlerinin mümkün olduğu kadar sıhhatle tayini"⁶ idi.

Yusuf Akçura, Rusya'da sürdürdüğü çalışmalarını neticesinde hazırladığı esir listelerini Türkiye'ye dönüşünde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne teslim etmişti. İskandinavya'da bulunduğu üç ay zarfında ellerindeki mevcut bilgiye (bu bilgi çok eksiktir) önemli ilaveler veya düzeltmeler yapmanın mümkün olmadığını, Rusya'da geçtikten sonra da topladığı yeni bilgilerin ,ancak Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkezindeki esir subaylarla ilgili bilgileri⁷ küçük düzeltmelerle teyid etmeye yettiğini ifade eden Akçura'ya göre, 1918 Nisan ayı itibarıyla Rusya'da 1457 subay ve 17.715 er olmak üzere 19.172 Türk askeri esiri bulunmakta idi⁸. Bu rakamların Türk savaş esirlerinin gerçek sayısını ifade etmediğine inanan Akçura, bu düşüncesinin gerekçesini de şöyle göstermektedir: "Çünkü bazı mevakiye dair malumat üsera umuruna vukufu nakıs Rus Erkan-ı Harbiye-i Umumiyesi'nin üsera cetvellerinden alınmıştı. Efradın ve bahusus sivil esirlerin mecmuu hakkında sahih ve mevsuk malumat toplamak katiyen kabil olamamıştır. Rusya'da ardı arkası kesilmeyen inkılaplar, harpler, birbirini veki eden müteaddit hükümetler, bilhassa esir efradı ve sivilleri hemen hemen başı boş bırakmış, her tarafa dağılan ve kendi başının çaresine bakan bu zavallıların sayısını, buldukları mahalli beyan edecek hiçbir makam ve merci kalmamıştır"⁹.

⁵ Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet 1335/1919, s.2; 1917 yılının Kasım ayında Kopenhag'a Hilal-i Ahmer temsilcisi olarak gönderilen Yusuf Akçura'nın, bilahire Rusya'daki 13 Ocak 1918-1 Şubat 1919 tarihleri arasındaki faaliyetlerini içeren raporu Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Yayımlanan şekliyle 106 sayfa tutan bu raporun aslının Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne sunulduğu ve atıfta bulunulan orijinal eklerin de cemiyete sunulan bu nüshada olduğu Yusuf Akçura tarafından ifade edilmektedir (Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.5). Kızılay Arşivi'ndeki çalışmalar sırasında, arşiv katalogunda 530 numarada kayıtlı olduğu tespit edilen rapor ve eklerine maalesef ulaşamamıştır.

⁶ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.2.

⁷ Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ndeki bu listeler Rusya'daki 1500 esir subayın ismini ihtiva ediyordu.

⁸ "Sayıları birkaç yüz bini geçen Rusya'daki Alman ve Avusturya-Macar esirlerinin memleketlerine döndürülmeleri için kurulan Alman Üsera Komisyonu nezdinde bir temsilcilik tesis eden Osmanlı Hükümeti, bu komisyonda çalışmak üzere Maliye Nezareti avukatlarından Ali Haydar Bey'i görevlendirmişti. Ali Haydar Bey 20 Eylül 1918 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir mektubunda da Rusya'daki esirlerin sayısını 2.000 subay, 17.000 er ve başıbozuk olmak üzere 19.000 olarak göstermişti (Kurat, Türkiye ve Rusya, s.456).

⁹ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.90-91; Akçura'nın Kazan Hastanelerinde Türk esiri bulunup bulunmadığını tespit edebilmek için kullanmış olduğu yöntem, yukarıdaki satırlarda sözünü ettiği düzensizliği çok iyi ifade etmektedir: "Osmanlı üserasını aramak üzere 3 Ağustos (1918)'ta şehrin hastanelerini dolaşım. Bu hastanelerin heyet-i umumiyesinin değil, hatta

Rusya'daki Türk esirlerinin gerçek sayılarını bulmadaki engel ve zorlukları bu şekilde anlatan Akçura, yine de takribi bir rakam vermektedir ki buna göre, Güney ve Kuzey Kafkasya'da yirmi-otuz bin¹⁰ ve Rusya'nın diğer kısımlarında yirmi-otuz bin olmak üzere, bütün Rusya'da kırk-altmış bin Türk esiri bulunmaktaydı¹¹. Esirlerin sayısını tespit etmek için Rusya'ya gönderilen Akçura'nın elindeki rakamların alt ve üst sınırı arasında 20.000 kişilik bir fark olması bile bu işteki zorluk derecesini ortaya koymaktadır. Yusuf Akçura'nın Rusya gibi geniş bir araziye yayılmış bir ülkede sadece Moskova, Kostroma, NijniNovgorod, Samara, Kazan, Simbirsk ve Ufa'ya bizzat gidip, Sibiryaya, Ukrayna, Kafkasya ve Rusya'nın diğer bölgelerine hiç gidememesi ve bu bölgelerle sağlıklı bir iletişim kuramaması verdiği rakamın niye kaba bir tahminden öteye geçemediğini göstermektedir.

Kafkasya'daki askeri esirler için 20.000 rakamı kabul edilirse, 1918 yılı ortalarında bütün Rusya'da Türk askeri esirlerinin sayısı için şöyle bir tablo ortaya çıkar:

Kafkasya	20.000
Sovyetler Cumhuriyeti	10.000
Ukrayna	5.000
Sibiryaya	10.000
Toplam	45.000

Tabloda 45.000 olarak görülen bu rakamın diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayesesi yapıldığında doğru olma ihtimalinin çok yüksek olduğu anlaşılacaktır¹².

ayrı ayrı her birinin bir idare heyeti veya müdiri bulunup bulunmadığını bir türlü anlayamadım. Kazan'da Osmanlı üserasından kaç hastanın varlığını bilen bir mevki-i resmi olmadıktan başka, hastanelerin idare odalarında haber verebilecek kimseye tesadüf olunmuyordu! Her hastaneye, milliyet ve ordu ayırmaksızın Rus, Macar, Türk, Alman.. ilh. Üserası yalnız isimleri kaydolunup mensup oldukları orduların işaretine bile lüzum görülmeksizin yatırılmıştı. İsimler de alel-ekser yanlış yazıldığından esani cetvellerinden de ciddi ve kati malumat alabilmek zordu. Binaenaleyh hastanelerin koşullarını birer birer dolaşarak 'çinizde Türk neferi var mı?' diye bekçi gibi bağırıp aramaktan başka çare yoktu. Biz de bu iptidai usule müracaat ettik; dolaştık, bağırдық, sorduk..." (Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.41).

¹⁰ İspanya'nın Tiflis Konsolosu adına Aram Parsikyan imzasıyla 28 Haziran 1917 tarihinde Stockholm'deki Üsera-yi Osmaniye Muavenet Komitesi'ne gönderilen bir telgrafla, konsoloslüğün ilgi alanında 117 subay, 6795 er ve muhtelif işlerde çalıştırılan 32.955 (sivil) olmak üzere 39.867 Türk esiri bulunduğu bildirilmişti (KA, Df. Göm. Sıra No.509/213). Öyle anlaşılıyor ki, Kafkasya'daki Türk sivil esirleri de bu rakamın içine sokulmuştur. Çünkü Danimarka Kızılhaç'ının 1918 baharında Kafkasya'ya gönderdiği Caostenskiold Heyeti'nin 31 Temmuz 1918 tarihli raporunda bölgedeki Türk askeri esirlerinin sayısı 20.000 olarak tespit edilmişti (ATASE, A. 1-2, K. 119, D. 426/36, F. 45; ATASE, A.1-110, K. 2190, D.5, F. 10). Öyle anlaşılıyor ki, iki kaynak arasındaki fark sivil esirlerden ileri gelmektedir.

¹¹ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.90.

¹² Brest-Litovsk Barış'ından sonra Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçiliğini yapan Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey, Rusya'daki askeri esirlerin sayısını 40.000 civarında

1918 yılı Mayıs'ında Moskova'da esir mübadelesi için çalışmalar yapan Osmanlı Heyeti, Harbiye Nezareti'nden Rusya'daki Türk esirlerinin sayısını sorduğunda, Harbiye Nezareti 15 Mayıs 1918 tarih ve 7257 numaralı tezkire ile 2398 subay(12'si imam,90'ı tabip) ve 45.287 er olmak üzere toplam 47.687 bilgisini vermişti¹³.

Bu kadar ayrıntılı rakamlar verilmesine rağmen aynı birimin esir sayıları ile ilgili bir başka etüdüde ortaya konulan mülahazalar da kafa karıştırmaktadır: "En muteber vesikalardan topladığımız malumata istinaden zikredeceğimiz aşağıdaki rakamlardan esirlerimiz hakkında daha sağlam malumat elde edilmesi mümkündür. Ordumuzun umumi harpte kullandığı zayıf cetvellerinde görülen isimlerin esir olduğu muhakkak addedilemez. Bunlar arasında firariler, kayıplar,hatta şehitler bile bulunur ki, bu cetvellere itimat edildiği taktirde büyük hatalara uğramak mümkündür. Biz kendi vesikalarımızdan ziyade muhasım orduların listelerine müracaat ederek mümkün mertebe bu hatalardan kurtulmaya gayret ettik. Umumi harp esnasında Türk Ordusu'ndan esir alan İngiltere,Fransa,Rusya,İtalya gibi dört devletin üsera listeleri arasında ancak Rusya'dakiler için biraz hakikatsizlik şüphesi hissediliyor.Çarlık Rusyasının Sibiry'a sevk ettiği esirlerimiz hakkında kati rakamlara malik olmadığımız gibi, bilahire bu esirlerimizin bulunduğu havalide idari ahvalin tebeddülü dolayısıyla sağlam malumata dest-res olunamadı. Bununla beraber Rusya'dan avdet eden esirlerimizi, oraya verdiğimiz esirlerin tamamı add ederek hesaplarımızı katiyete yaklaştırabildik. Eğer elyevm Rusya'nın muhtelif memleketlerinde, memleketimize avdet etmemiş esirlerimiz bulunuyorsa, bunların miktarı da rakamlarımıza ilave olunmalıdır"¹⁴.

Bu değerlendirmelerden sonra söz konusu etütte, Kafkas, Galıçya ve Romanya Cephelerinde Ruslara esir olup, 10 Nisan 1921 tarihine kadar esaretten dönenlerin sayısı, 637 subay ve 19.715 er olmak üzere, toplam 20.352 olarak gösterilmiştir¹⁵.

Harbiye Nezareti'nin Rusya'daki Türk askeri esirlerinin sayısını 1918'te 47.687, 1921'de de 20.352 olarak göstermesi bir çelişki arz ediyorsa da aradaki farkın nereden kaynaklandığı irdelenince, her iki rakamın da gerçeği farklı açılardan yansıttığı

göstermektedir(Galip Kemali Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde 30 Sene, İstanbul, 1949, s.450).

¹³ BOA, HR HMŞ İŞO 54/4-4; Harbiye Nezareti rakamlarına göre 1918 yazında Osmanlı Devleti'nin elinde de 4.600 Rus askeri esiri vardı(BOA, HR HMŞ İŞO, 32/3-2).

¹⁴ ATASE, A.1-30, K. 2494, D. 19,F.II.

¹⁵ ATASE, A.1-30, K.2494, D.19, F.II-1,II-2,II-3; Dönüşleri resmi istatistiklerle tespit edilmiş esirlerin sayısına dayanılarak henüz dönememiş olanların sayılarının tespitine yönelik başka iddialar da vardır. Bunlardan birindeki, 1919 Kasım'ı itibariyle Rusya'da 30.000 civarında askeri esir bulunabileceği mütalaasına, esaretten yeni dönen Kaymakam Edip Bey şöyle cevap vermektedir: "Öyleydi, ancak bir kısmı döndü, bir kısmı kaçtı. Bir kısmı da soğuktan ve açlıktan öldü..." (İkdam, 2 Teşrin-i sani/Kasım 1919); Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925), İstanbul,1991,s.146. Öyle anlaşılıyor ki dönüşleri resmi yollardan olmayan esirlerden kayıt dışı kalmış olanlarla, Rusya'da vefat edenler hiç dikkate alınmadan esir sayısı konusunda birbirlerinden çok farklı spekülasyonlar yapılmıştır.

söylenbilir. Şöyle ki, Harbiye Nezareti'nin "Harp Esirleri Geldi-Gitti Cetvelleri" incelendiğinde, 10 Nisan 1921 tarihinden sonra da, Rusya'dan mütemadiyen firar ve legal yollarla savaş esiri geldiği görülecektir¹⁶. Ayrıca Rusya'nın muhtelif yerlerinde hala Türkiye'ye dönemeyen Türk askeri esirleri bulunmaktadır¹⁷. Hatta I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sekiz yıl sonra bile TBMM'nin 22 Şubat 1926 tarihinde çıkardığı bir kanunla Türkiye ve Rusya'da dağılmış bir halde kalmış olan harp esirlerinin "tebaa sevki" işlemine tabi tutulması kabul edilecektir¹⁸. Öte yandan Bolşevik ihtilali'nden sonra, özellikle iç savaş döneminde işe durumları son derece vahim bir hal alan, kendi imkanları ile açlık, hastalık ve soğukla ölüm-kalım mücadelesi veren esirlerin vefat oranları yüksektir. Esir subay ifadelerinde bu oran 2/3 olarak gösterilmektedir¹⁹. Bütün bu sebeplerle Harbiye Nezareti'nin 1921 yılı istatistiklerine giremeyen askeri esirler de yukarıda verilen rakama ilave edilirse, 1918 için verilen rakam tutturulmuş olur.

Anlaşılan odur ki, Rusların Türk Ordusu'ndan aldığı altmış-yetmiş bin savaş esirinden 50.000 kadarı Rusya'ya sevk edilebilmiş²⁰, geriye kalanları ya cephe gerilerinde veya yollarda imha edilmiş; sevk edilenlerin yirmi-yirmibeş bin kadarı muhtelif şekilde Türkiye'ye dönebilmiş, arta kalanları da çok kötü şartlarda ölmüştür.

I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da Türk askeri esirlerinden başka bir de sivil Türk esirleri vardı. Savaştan önce Karadeniz sahili ahalisinden ve başlıca Trabzon ve Rize çevresinden olmak üzere binlerce kişi Novorossiysk, Odesa ve diğer Rus şehirlerinde

¹⁶ ATASE, A.1-4, K.529, D.140/47B, F. 33,33-1,33-2, 33-3.

¹⁷ ATASE, A.1-4, K.991, D.66/25, F.1-15; Bunların bir kısmı "tehhül edip" yani evlenip Rusya'da kalmıştır. Ancak sayıları "mahdut-ül miktar" olduğu için yukarıdaki rakamları değiştirecek etkinlikte değillerdir.

¹⁸ Düstur, 3.Tertip, VII, Ankara, 1944, s.422.

¹⁹ ATASE, A.1-4, K.991, D.66/25, F.1-16; ATASE, A.5-1774, K.296, D.1/3, F.5-3; "Rusya'dan firar ile avdet eden efradımızın ifadelerine atfen Karargah-ı Umumi 2.Şube'nin 28.II.1333 tarihli ve 49164 numrolu muhtırasında: Rusların esirlerimize pek fena muamele ve işe etmekte olmalarından dolayı açlık ve hastalıktan nısf-ı nısf telef oldukları.." (ATASE, A.1-110, K.2190, D.5, F.1-10).

²⁰ Sarıkamış Harekatı sırasında 9.Kolordu'nun 29. Tümeni'ne kumanda eden Albay Arif (Baytın) Bey, Vakıf gazetesinde "A. Süleyman" müstear ismiyle yayınladığı "Esaret Hatıraları"nda, Kars'tan trenle sevk edildikten 25 gün sonra Sibiryadaki İrbit kasabasında esaret kayıtlarının tutulabildiğini şöyle anlatmaktadır: "Umumen isimlerimiz cetvel-i mahsusuna geçirildi; künyelerimizden maada din, millet, mahal ve tarih-i esaret ile ahval-i sıhhiye kayd olunmakta idi. Bu vecihle muamele-yi kaydiyye esaret tarihinden tamamen 25 gün sonra ve ilk defa olarak burada vaki oluyordu. Arada geçen bu kadar zaman zarfında hastalık dolayısıyla ötede beride kalanlar veya vefatı vuku bulanların muntazam kayıtları tutulmamıştı. Son zamanlara kadar Rusya'daki üseramızın miktarının tayin edilememesinin esbab-ı hakikiyesi bu keyfiyettir" (A.Süleyman, "Esaret Hatıraları", Vakıf, 22 Teşrin-i evvel/Ekim 1336/1920, Numro:1031). İçlerinde yüksek rütbeli subayların bulunduğu bir kafilenin kayıtlarının bu şekilde tutulduğu dikkate alınırsa, Rusların nazarında daha önemsiz olan esir er kafilelerinin kayıtlarının hangi ciddiyetle tutulduğu ve bu işlemin yapıldığı tarihe kadar ne kadar esirin öldüğü veya öldürüldüğü soru işareti olarak kalacaktır.

çalışıyordu. Bunlar ticaret, pastacılık, tütün ameliği ve başka türlü işlerle meşgul olmakta idiler; fırınlar adeta bunların inhisarı altında idi. Limanlardaki iskelelerde ağır iş yapanlar da çoktu. Bunlardan başka birçok Türk amesi de türlü Rus şehirlerinde çalışmakta idi. Ayrıca başta Batum ve Odesa olmak üzere Türkiye'den kaçan ve İttihat ve Terakki rejimine karşı duran bir miktar siyasi mülteci de Rusya'da bulunmakta idi²¹.

Harp çıkınca anavatana dönmek imkanı bulamayan veya dönmek istemeyen Türk tebaası²², Ruslar tarafından enterne edildiler ve ayrı kamplara sevk edildiler. Bunların büyük bir kısmı Moskova'nın güneyinde Kaluga şehrindeki kampa nakledildiler²³. Almanların Rusya'nın içlerine doğru ilerlemeleri üzerine, sivil Türk esirlerinin çoğu Orenburg'a yakın Uralsk'taki kampa gönderildiler²⁴. Ayrıca Ardahan, Kars ve Batum sancakları ve işgal altındaki diğer Türk şehirlerindeki Müslüman ahalden Ruslar nezdinde şüpheli addedilenler de iç Rusya'ya Uralsk'a ve Sibiryaya sevk edilmişti²⁵. 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa Osmanlı Rus hududu civarındaki köylerin ahalesinden üç yaşındaki çocuk ve seksen yaşındaki ihtiyarlar da dahil, kadın erkek Türklerin tutuklanarak Sibiryaya'nın muhtelif köşelerine sürüldüğünü ifade derken²⁶,

²¹ Kurat, Türkiye ve Rusya, s.441; Kamuran Gürün, Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara, 1991, s.16; Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.50.

²² Rusya'da ticaret ve işçilikle iştigal eden Türk tebaasından bazıları harp çıkınca esir durumuna düşmek için çok uzun bir yolculuğu göze alarak Japon hakimiyetindeki bölgeye kaçmışlardı. Rusların Türk Ordusu'ndan esir aldığı en yüksek rütbeli subay olan 9. Kolordu kumandanı Mirliya İhsan Paşa, 1916 yılının Mayıs ayında Sibiryaya'daki Çita şehrinde firarla, sınırı geçerek Japon hakimiyetindeki Changchun şehrine geldiği zaman, burada Erzurum vilayetinin Kiskim (Yusufeli) kazasının Hevek köyünden Kaskaroğlu Mustafa ve Kasapoğlu Mehmet ile Abdullahoğlu Taştan ve Avni Efendiler ile karşılaştığını şöyle anlatmaktadır: "Bunlar ekmekçilik ve fırıncılık ile meşgul ve mukim buldukları Sibiryaya'nın muhtelif şehirlerini Moskoflarla ilan-ı harbi müteakıp al-acele terk edip Japon memleketine sığınmış Müslüman mülteciler idi. Harbin hemen vukuunda Devlet-i Aliyye tebasında, Müslüman dininde bulunan kadın, erkek, genç, ihtiyar bila-tefrik bilcümle Türklerin Ruslar tarafından esir-i harp addedilerek hapishanelere ilka edilmeleri mumaileyhanın Japon diyarına hicretlerine başlıca sebep teşkil etmiş idi" (İhsan Paşa, "Harp Esnasında", İleri, 30 Mayıs 1335/1919, Numro:503).

²³ 15 Eylül 1920'de Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın başkanlığına getirilen Mustafa Suphi de, I.Dünya Savaşı'nın başlarında Osmanlı rejim muhalifi olarak bulunduğu Batum'da tutuklanarak, 975 kişilik bir esir kaflesi ile 22 Kasım 1914'te Kaluga'ya gönderilmiş idi (Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Ankara, 1997, s.23).

²⁴ Kurat, Türkiye ve Rusya, s.441.

²⁵ Kurat, Türkiye ve Rusya, s.441; Fahrettin Erdoğan, Türk Ellerde Hatıralarım, Ankara, 1954, s.52; Sadi Selçuk, Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı, Konya, 1955, s.71; Bunlar içinde, Sibiryaya'nın Pasifik'e uzanan yarım adası Kamçatka'ya kadar sürülenler vardı (Erdoğan, Türk Ellerde Hatıralarım, s.65).

²⁶ ATASE, A.1-2, K.313, D.1269/552, F.15, 15-1; Esir ihtiyat zabiti Halil (Ataman) Efendi, Mançurya'da Haiaeler yakınlarında tesadüf ettiği Türk sivil esirlerinden şöyle bahsetmektedir: "tren durdu, pencereden gördüklerime inanmadım...Bizim memleket Bor'da, bağ ve bahçelere duvar yapmak için hususi bir şekilde sandık çeken işçiler vardı. Bu iskelede bizim sandık duvarlarından yapılmış kulübeler, evler gördüm. Bu nevi kulübeler, evler bizde bağ ve

49. Alay 1. Tabur, 3. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Abdullah Bey, istila edilen mahallerin kadın ve kız çocuklarını tanassur ettirmek (Hıristiyanlaştırmak) için Rusya'ya getiriyorlardı demektedir²⁷.

Esir olduktan sonra Sarıkamış'tan trenle Rusya'ya sevk edilen bir Türk subayı Tiflis'te karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmaktadır: "İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk.. Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. İleri harekate geçtiğimiz zaman, rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı. Rus gazetelerinin yüzbinlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşırıyorum. Bu zavallılar Sibiryaya sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır. Rusların, Türkiye ve İran'a karşı en büyük hareket ve ikmal merkezi olan Tiflis, şimdi sivil esirleri de asker yapan bir pota gibiydi"²⁸.

Gerek harp başladığı sırada Rusya'da bulunan Türk tebaasından olanlar, gerekse işgal edilen Türk topraklarından zorla alınıp Rusya'ya sevk edilen ve Rusya'nın muhtelif yerlerinde²⁹ enterne edilen Türk sivil esirlerinin sayılarının tespiti zor neredeyse

bostanlarda görülürdü. Bu sırada ayaklar yalın, karın üstünde trene doğru koşarak çocuklar geldiler ve bu arada üç dört tane de onbeş ve onaltı yaşlarında oğlanlar geldi. Baktım simalar bizi. "Sizler kimsiniz?" diye sordum, "Biz Türküz" dediler. Türkçe konuşmaya başladık. Bunlar 15 kadar aileymiş ve kendileri Vanlı imiş. Ruslar Van'a geldikleri zaman, bu 15 kadar aileyi sürmüşler ve buraya getirmişler ve buraya bu çölün ortasına dökmüşler. Sonra da cehennem olup gitmişler.. Dört seneden beri burada yaşıyorlarmış. Bu yerde, bu sandık duvarlarından kulübeleri yaptıklarını ve içine sığındıklarını, barındıklarını söylediler. "Burada ne ile geçinirsiniz?" diye sordum, dediler ki, "Şimdi varacaksınız, Buraya yakın Haylar kasabası var, oraya gideriz. Orada çalışırız. Ölenlerimiz de var, ama hamd olsun biz ölmedik ve devamlı çalıştık. Yarı aç yarı tok sürünüp gidiyoruz." (Halil Ataman, Esaret Yılları (yayına Hazırlayan: Ferhat Ecer), İstanbul, 1990, s.198-199).

²⁷ ATASE, A.1-110, K.2190, D.5 F.7-2, 7-3.

²⁸ Hüsametdin Tuğaç, Bir Neslin Dramı, İstanbul, 1975, s.21-22; Dönemin Rus gazeteleri Türk askeri esirlerinin sayısını olduğundan fazla göstererek Rus Ordusu'nun kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmeyi amaçlıyorlardı. Şüphesiz ki, Ruslar bu yapay propagandalara hizmet edecek hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Bu bağlamda Rus yetkililer savunmasız Türk halkından topladıkları sivil esirleri, Rus kamuoyuna askeri esir olarak takdim ediyorlardı. İhsan Paşa Rus gazetelerinde yer alan bu tür haberlerin ne denli abartılı olduğunu şöyle anlatmaktadır: "Muhafız zabıt arasına bizlere Rusça gazeteleri ve bunlarda münderic ve kizb-ü temeddühten ibaret Moskof fütuhatını okur ve bizlere karşı kibr-ü meserretini ima ederdi. Bilhassa hakkımda yazılmış ve güya 30.000 kişi ile esir düştüğümü ve daha garip ve iğrenç bir surette ve sırf masaldan ibaret ve daima Moskofların muvaffakiyet ve muzafferiyetini ala ve Türkleri tahkir ve tezlilden ve kizb-ü isnaddan mürekkep makalelerini okurdu" (İhsan Paşa, " Harp Esnasında", İleri, 26 Şubat 1335/1919, Numro:409).

²⁹ Sivil esirlerin bir kısmı askeri esirlere tahsis edilen kamplarda tutulmuştu. Bakü karşısındaki Nargin Adası bunlardan biriydi. Nitekim 1917-1918 Kışında 3.000 Türk askeri esiri bulunan

imkânsızdı. Yusuf Akçura bu zorluğu şu şekilde dile getirmektedir: "Sabık Rusya İmparatorluğu'nun her tarafına dağılmış olan sivil esirlerimizin ekserisi ümmi köylülerden ibaret olduğundan onlarla muhabere, miktar ve ahvallerine dair ciddi malumat istihsal eylemek kabil olamayacağı gibi muharebat ve iğtişaştan mütevellit açıktan kaçarak Rusya'ya yayılmış birtakım İranlı erkek, kadın ve çocuklar da Müslümanların şefkat-i diyanetperveranelerinden istifadeye kalkışmış olduklarından zaten Şarki Anadolu akvamının her çeşidinden terekkep eden Osmanlı sivil esirlerinin tayin ve tadadı büsbütün imkân haricine çıkmıştır"³⁰.

Bütün bu zorluklara rağmen I.Dünya Savaşı sırasında Rusya'da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısı yüz binden çok olarak tahmin edilmiştir³¹.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA HR HMŞ İŞO 32/3-2 ; BOA HR HMŞ İŞO 32/3-4 ; BOA HR HMŞ İŞO 54/4-4.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi (ATASE) Arşivi

BDH A.1-30 , K.2494 , D. 19 , F. 11 , 11-1 , 11-2 , 11-3 ; A. 1-110 , K. 2190 , D. 5 , F. 1-10 ,6-1 , 7-2 , 7-3 , 10 ; A. 1-2 , K. 119 , D. 426/36 , F. 45 ; A. 1-4 , K. 529 , D. 140/47B , F. 33 , 33-1 , 33-2 , 33-3 ; A. 1-4 , K. 991 , D. 66/25 , F. 1-15 , 1-16 ; A. 5-1774 , K. 296 , D. 1/3 , F. 5-3 ; A. 1-2 , K. 313 , D. 1269/552 , F. 15 , 15-1 ; A. 4-3671 , K. 2918 , D. 495/325 , F. 8-40.

Türkiye Cumhuriyeti Kızılay Arşivi

Df.Göm.No: 130 , 325 , 336 , 337 , 338 , 509/213

Dos.Esas No: 522-4 , 522-6 , 530.

Resmi Yayın ve Tutanaklar

Düstur, 3.Tertip,VII, Ankara, 1944.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet,1335.

Dergi ve Gazeteler

İfham

İkdam

İleri

İstiklal

Nargin'de 750 tane de sivil Türk esiri vardı (ATASE, A. 1-110, K.2190, D.5, F.6-1); 1918 yılı Mart ayının ilk günlerinde Nargin'den Bakü-Batum yoluyla Trabzon'a getirilen 527 sivil esirden 65 tanesi çocuk,462 tanesi de yaşlı erkeklerden oluşuyordu(ATASE, A4-3671, K.2918, D.485/325, F.8-40).

³⁰ İstiklal, 2 Teşrin-i evvel/Ekim 1335/1919, Numro:266; İfham, 2 Teşrin-i evvel/Ekim 1335/1919; Türk Dünyası, 2 Teşrin-i evvel/Ekim 1335/1919, Numro:36.

³¹ Galip Kemalî Söylemezoğlu, Yok Edilmek İstenen Millet, İstanbul 1957,s.450; Sivil esirler konusunda çok abartılı rakamlar da ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde Rusya'daki sivil esirlerin sayısını 400.000'e kadar götürenler vardır(İkdam,4 Temmuz 1918, Numro:7688).

Türk Dünyası
Vakit

Telif Eserler

- ALLEN,W.E.D.- MURATOFF, Paul, 1828- 1921 Türk Kafkas Sınırmındaki Harplerin Tarihi, Ankara,1966.
- ASLAN, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Ankara, 1997.
- ATAMAN, Halil, Esaret Yılları (Yayına Hazırlayan: Ferhat Ecer), İstanbul, 1990.
- AZİZ, Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Zivin'den Peteriç'e, Ankara,1934.
- BELEN, Fahri, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri, Ankara,1964.
- ERDOĞAN, Fahrettin, Türk Ellerde Hatıralarım, Ankara, 1954.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya Ve İstiklal Harbi, Ankara, 1933.
- GÜRÜN, Kamuran, Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara,1991.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara,1993.
- SELÇUK, Sadi, Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı, Konya,1955
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, Hariciye Hizmetinde 30 Sene, İstanbul, 1949.
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, Yok Edilmek İstenen Millet, İstanbul, 1957.
- TUĞAÇ, Hüsamettin, Bir Neslin Dramı, İstanbul, 1975.
- TUNÇAY, Mete, Türkiye' de Sol Akımlar-I (1908-1925), İstanbul,1991.
- YAMAUCHI, Masayuki, Hoşnut Olmamış Adam- Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul,1995.

Makaleler ve Süreli Yayınlarda Tefrika Edilen Hatıralar

- A.Süleyman,(Arif Baytın), "Esaret Hatıraları", Vakit, 24 Eylül 1336, Numro: 1003- 4 Kanun-ı evvel 1336, Numro:1072.
- İhsan Paşa(Sökmen), "Harp Esnasında", İleri, 24 Şubat 1335, Numro:407- 29 Temmuz 1335, Numro:559.
- Kaymakam Selahattin,"Kafkas Cephesinde X.K.O'nun Büyük Harbin İptidasından Sarıkamış Muharebeleri Nihayetine Kadar Harekatı" 83 Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, 24 (Ocak 1931).